

İBN KASÎ VE HAL'UN'-NA'LEYN ADLI ESERİ

İlyas ÇELEBİ*

I. Hayatı.

Tam adı Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Hüseyin eş-Şilbî el-Mirtülî (ö. 546/1151) olup Endülüs'te Ebü'l-Abbas İbnü'l-Arif (ö. 536/1141), Muhammed b. İsa el-Elbirî ve Ebü'l-Hakem b. Bedreddin (ö. 536/1141) gibi sufiler tarafından yürütülen tasavvuf akımının temsilcilerinden biri ve Murâbıtlar aleyhindeki "Sevretü'l-mürfîdîn" hareketinin lideridir.

Kaynaklarda İbn Kasî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte¹, onun Şilb'li (Silves) İspanyol asıllı mühtedi bir aileden geldiği ve Mirtüle'de doğduğu kaydedilir. Kendisinin "İbn Kasî" olarak tanınmış olmasından hareketle, Endülüs tarihinde önemli bir yeri bulunan ünlü mevâlî kabilesi Benî Kasî'ye² mensup olduğu da söylenebilir.³

Zühd, fethi takip eden yıllardan itibaren bütün Endülüs'ün âşina olduğu bir hayat tarzıydı. Nitekim Endülüslü meşhur sûfi İbn Meserre (ö. 319/931) ve müridlerinin Kurtuba yakınındaki bir dağda kurdukları bir ribâtta böyle bir hayat yaşadıkları bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda Endülüs'ün yaşadığı zayıflama süreci esnasında merkezi idareden koparak bağımsızlık sevdasına kapılan birtakım küçük gurupların meydana getirdiği olumsuz tablolar, Hristiyan İspanyol krallıklarının "reconquista" (Endülüs'ün Müslümanlardan geri alınması) düşüncesini canlandırdı. Endülüs'te yaşanan bu siyasi parçalanma ve sosyal çalkantı döneminde Meriye'de İbnü'l-Arif (ö. 536/1141), İşbiliyye'de İbn Berrecân (ö. 536/1142) gibi sûflerin etrafında çeşitli tasavvufî guruplar oluşmuştu. Gençlik yıllarında

* Doç.Dr., M. Ü. İlahiyat Fakültesi Öğrt. Üyesi

1 Lâşey, "İbn Kasî", IV, 480-482; "İbn Kasî", IA, V/2, 760; Faure, III, 816-817; Abdülvehhab, III, 257-263; Dreher, 195-210.

2 bk. İbn Hazm, s. 499, 502; P. Chalmeta, IV, 712-713.

3 İbn Sâhibü s salât, s. 207, nâşirin notu.

daha çok ticaretle meşgul olan ancak zekâsı ve edebî yeteneğiyle kısa zamanda çevresinin dikkatini çeken İbn Kasî, Endülüs'ün batı kısmında güçlenen söz konusu tasavvuf akımına ilgi duydu. Her iki ünlü sûfînin de ders halkalarında bulundu.⁴

Murâbitlar Devleti'nin, büyük ölçüde Mâlikî fakihlerin etkisi altında kalan, ikinci hükümdarı Ali b. Yûsuf b. Tâşîfîn (ö. 537/1143) döneminde⁵ ülkede tasavvuf, felsefe ve kelâmle meşgul olmak yasaklanmıştı. Aynı yıllarda bu tür aklî ilimlere ilgi duyanlar da râfîzîlik'le suçlandılar. Hatta bir ara ülkede Gazzâlî'nin ünlü eseri İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn'in okunması fetvâlarla yasaklandığı gibi yakılması bile emredildi.⁶ Bu sırada sistem olarak İbn Meserre ekolünü devam ettirmeye çalışan ve İhvân-ı Safâ risâleleriyle Bâtînî-felsefî ve tasavvufî mahiyetteki pek çok eseri müridlerine okutmakta olan İbnü'l-Arif ve İbn Berrecân, söz konusu hükümdar tarafından Merakeş'e getirilerek hapsedildiler.⁷ Endülüs'te cereyan eden bu ve benzeri olaylar, Murâbitlar aleyhindeki pek çok hadisenin teşekkülüne, hatta ülkede genel bir isyan şuurunun oluşmasına sebep oldu. Nitekim İbn Kasî de her iki şeyhinin birden hapsedilmesi üzerine, Şilb'in Cille köyünde bir ribât inşa ettirdi. Burada hocalarının tasavvufî faaliyetini sürdürmeye başlayan ve özellikle İhyâ' okutarak Gazzâlî'nin izinde olduğunu iddia eden İbn Kasî'nin çevresinde çok kısa bir süre içinde oldukça geniş bir mürid halkası oluştu. Müridin olarak anılan ve görünüşte bir tasavvufî gurup intibahını uyandıran bu topluluk, Murâbitlar aleyhindeki müstakbel bir siyasi muhâlefet hareketinin nüvesini teşkil etti. Öte yandan kısa zamanda bütün İspanya'nın şeyhi ve millî önderi durumuna gelen ve Mehdîliğinden bile söz edilen İbn Kasî ile ilgili çeşitli kerâmet ve menkıbeler artık Endülüs'ün her yöresinde anlatılır hale gelmişti.⁸ Murâbit hükümdarı Ali b. Yûsuf b. Tâşîfîn'in ölümü üzerine devlet yönetiminde doğan boşluğu fırsat bilen İbn Kasî, kısa zamanda kazandığı manevî otoriteye ve müridlerinin kemmiyetine güvenerek bir ayaklanma başlattı (537/1143). Ancak bu isyan kısa zamanda Murâbitlar tarafından bastırıldı (538/1144). Müridlerini, karşılaştıkları bu bozgunun bir fecr-i kâzib olduğuna, gerçek fecrin çok yakında doğacağına inandırmaya çalışan İbn Kasî⁹, bulunduğu ribatta hayatını tehlikede görerek Mirtüle'ye geçti. Burada Cevze köyünde Benî Sünne diye anılan bir topluluğun arasında gizlenerek müridlerini buradan sevk ve idareye devam etti. Bu arada İbn Kasî'nin bağlılarından Muhammed b. Yahyâ b. el-Kâbile'nin yönetimindeki yetmiş kişilik bu topluluk onun emriyle Mirtüle Kalesi'ni ele geçirdi. İbn Kasî bütün müridlerinin burada toplanmasını isteyince, Endülüs'ün çeşitli yörelerinde bulunan pek çok mürid onun emrine uyararak Mirtüle'ye geldi. Bu sırada Murâbit kumandanlarından Yahyâ b. Gâniye, İbn Kasî'nin bazı ünlü müridleriyle arasının açılmasına gayret etti. Bunun sonucu olarak Yâbüre'de İbn Vezîr, Şilb'te de Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ömer b. el-Münzir adlı iki mürid, çevrelerinde bulunan guruplarla İbn Kasî aleyhine faaliyetler başlattılar. Bu durum karşısında mevcut Murâbit yönetimine karşı yürüttüğü

4 Dendes, s. 288-291.

5 Merçil, II, 458.

6 el-Afiî, 53.

7 Addas, "Andalusî Mysticism", s. 913, 919-920.

8 Afiî, 58-59.

9 Safedî, VII, 297-298; Merrakûşî, s. 281.

Mürîdîn hareketi için artık Muvahhidler'in de desteğini alma ihtiyacını duyan İbn Kasî, o sıralarda Tlemsen'de bulunan Muvahhid hükümdarı Abdülmü'min el-Kûmfî'ye (ö. 558/1163) bir mektup yazarak kendisinin Murâbitlara karşı desteklenmesini istedi. Onlardan sağladığı destek kuvvetlerle kısa zamanda Tureyf ve Cezîretü'l-hadrâ'yı ele geçiren İbn Kasî memleketi olan Şilb'e kadar ulaştı. Burada kendini Emîr ilan etti ve adına para bastırdı. İbn Kasî, Muvahhidler'in İsbiliyye'yi ele geçirmesinden sonra onları tebrik etmek maksadıyla şehirden ayrılınca, Şilb halkı kendisine isyan etti. Dönüşte bu ayaklanmayı bastırmak için Portekiz Kralı Alphonse Enrique'dan yardım isteyen İbn Kasî'nin bu talebini çok tehlikeli bir işbirliğinin başlangıcı olarak gören Şilbliler, onun öldürülmesine karar verdiler. Bunu gerçekleştirmek için İbn Kasî'nin oğlu Hüseyin'i bir gezi tertipleyerek şehir dışına gönderen Şilb halkı, İbn Kasî'yi öldürerek başını adı geçen Portekiz Kralı'nın kendisine hediye ettiği mızrağın ucuna astılar (546/1151). Böylece Endülüs'te Murâbitlar aleyhine İbn Kasî tarafından yürütülen Mürîdîn hareketi de onun ölümüyle sona erdi.¹⁰

II. Hal'u'n-na'leyn Adlı Eseri

Hayatı sūfî düşüncenin prensiplerine uygun olmayan bir tarzda siyaset, çeşitli ayaklanma ve entrikalara karışmakla geçen İbn Kasî'nin günümüze ulaşan yegâne eseri *Hal'u'n-na'leyn fi'l-vusûl ilâ hazreti'l-cem'ayn*'dir. Çeşitli yazma nüshaları bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 2396 (31^b-47^b), 2401 (1-23^a), Şehid Ali Paşa 1174 (1-88^b) ve Kahire Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye (Tasavvuf, 693) numaralarda yazmaları mevcuttur. Bunlardan Şehid Ali Paşa nüshası dışında kalanların ibareleri birbirlerini tutmakta olup şu şekilde başlamaktadır:

الحمد لله الذي اوجد بالحرفين دائرة الوجود ذات الوجهين مشتملة عني قوسين منقسمة
علي قسمين منتصفة علي شطرين وخلق الانسان علي الصورتين شاملا للنسختين
وجعله برزخا جامعا للبحرين.

Bu ibare Katip Çelebi'nin alıntılarının da aynıdır.¹¹

Eser bir mukaddime ve altı bâtından oluşmaktadır. Ayrıca tetimme ve tekmile bölümleri bulunmaktadır. Müellif Mukaddime'de bu risaleyi yazış sebebini şu şekilde anlatmaktadır: Din kardeşimden biri benden Cenab-ı Hakk'ın Hz. Mûsâ'ya (فاخلع نعليك فانك بالواد المقدس طوي)¹² ayetini Hz. Peygamber'in işaret ettiği yedi bâtın

10 İbn Hacer, I, 247-249, Afifi, 56-59.

11 Kâtip Çelebi, I, 722.

12 Tâhâ 20/12.

mâna üzere tefsir etmemi istedi. Ben de Allah Teâlâ'nın inayeti ile bu mânaları açıkladım.¹³

Bâtinlarda insanın nefsi, aklı, ruhu, vücudu, kalbi ve mutlak varlık gibi konular işlenmekte; Tetimme'de (فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ) ayeti tefsir edilmekte¹⁴ Tekmile'de ise mutlak gayb, amâ, taayyün ve lâ taayyün mertebelerinden söz etmektedir.¹⁵

Risale şu cümlelerle son bulmaktadır:

سبحانك اللهم انت الاول والآخر والظاهر والباطن وانت علي كل شيء قدير وانت
بكل شيء محيط ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم والحمد لله رب العالمين .

Şehid Ali Paşa nüshası (1174, 1-88) ise:

الحمد لله رب العالمين الرحمن الرحيم . ان ربك هو الفتح العليم والله يهدي من يشاء
الي صراط مستقيم .

cümlesi ile başlamaktadır. Bu nüshada risalenin tam adı:
كتاب خلع النعلين واقتباس الانوار من موضع القدمين şeklinde geçmektedir (bk. vr. 6^a)

Risale mukaddime ve Melekûtiyyât (vr. 16^b-59^b), Firdevsiyyât (vr. 60^a-69^b),
Muhammediyyât (vr. 70^a-74^a) ve Rahmâniyyât (vr. 74^b-88^b) bölümlerinden oluşmakta;

... والحق ان يهدي اليه برحمته . تم الكتاب والحمد لله رب العالمين وصلى الله علي
سيدنا محمد وعلي اله وصحبه اجمعين .

cümleleri ile son bulmaktadır. İbn Kasi Bu eserinde sufi veya filozof dilini değil, edebi
bir dil kullanmıştır.

13 bk. Hacı Mahmûd Efendi, 2401, vr. 2^a.

14 bk. Hacı Mahmûd Efendi, 2396, vr. 40^b-43^a; 2401, vr. 14^b-17^b.

15 bk. Hacı Mahmûd Efendi, 2396, vr. 43^a-47^b; 2401, vr. 17^b-20^a.

Ayrıca Hal‘u‘n-na‘leyn‘in Muhyiddin İbnü‘l-Arabî ile Füsûsu‘l-hikem şârihlerinden Şeyh Abdi tarafından yazılan şerhleri bulunmaktadır.¹⁶ Şeyh Abdi‘ye ait şerhin bugüne kadar herhangi bir nüshası tespit edilememiştir. İbnü‘l-Arabî‘ye ait olduğu bilinen şerhin iki nüshası ise Ayasofya 1879 (1-71) ve Şehid Ali Paşa 1174/2 (89-175) numaralarda bulunmaktadır.¹⁷ Yaptığımız incelemede bu şerhlerde Şehid Ali Paşa nüshasındaki metnin esas alındığını gördük. Şehid Ali Paşa nüshasındaki şerhin ismi شرح كتاب خلع النعلين şeklinde geçmekte olup şu şekilde başlamaktadır:

الحمد لله رب العالمين . اراد الحمد المقيد بصفة الفعل وصفة التقديس فانه قيد بالروبووية . فان الحمد المطلق لا يصح الا لفظا لا معني .

Bir mukaddime ile dört fasıldan oluşmaktadır. Ayrıca altı başlık halinde Hal‘u‘n-na‘leyn‘deki müşkil konular şerh edilmektedir. Mukaddime‘de Müseviyye ve Yusufiyye kıssaları anlatılmakta; fasıllarda metinde yer alan Melekûtiyyât (vr. 126^a), Firdevsiyyât (vr. 155^b), Muhammediyât (vr. 159^a) ve Rahmâniyyât (164^b) bölümleri genişçe şerhedilmektedir. Eser:

والحمد لله رب العالمين وصلاته علي سيدنا محمد واله وصحبه اجمعين . تم الجزء المبارك الجامع لكتاب خلع النعلين وشرحه علي مذهب السادة العلماء المحققين العارفين بالله رضوان الله عليهم اجمعين .

ibaresi ile son bulmaktadır.

İbnü‘l-Arabî, metnin tümünü değil, müşkil olarak gördüğü kısımları şerh etmektedir. Şarih bu müşkilleri altı bölüm halinde toplamıştır.

İbnü‘l-Arabî şerhettiği nüshaya bazı ilavelerin yapıldığını kaydetmekte, buna örnek olarak “Hal‘u‘l-hal” dan “Fî tercemeti‘s-sırri‘l-masûn fî zikri‘l-kalem ve mâ yesturûn” kısmına kadar olan bölümün İbn Kasî‘nin oğlunun yanında bulunan ve müellif hattıyla yazılmış nüshada mevcut olmadığını göstermektedir.¹⁸

16 Kütübî, *Fevâtü‘l-vefeyât*, IV, 437, Kâtip Çelebi, *Kefî‘z-zunûn*, I, 722.

17 Afifî bu şerhlerden sadece Ayasofya nüshasını görmüş ve söz konusu makalede de bunun tek nüsha olduğunu kaydetmektedir. Halbuki Süleymaniye Kütüphanesinde yaptığımız incelemede ikinci bir nüsha olarak Şehid Ali Paşa bölümündeki nüshayı da tespit ettik.

18 bk. Ayasofya, 1879, vr. 48^b.

III. Görüşleri.

İbn Kasî, Hal'ü'n-na'leyn'i kulun bedenî alakalardan arınıp Allah'ın huzurunda durma makamı olarak görmektedir. Ona göre bu makama ulaşan kişiye Cenab-ı Hak, "mukaddes vadide" Hz. Mûsâ'ya tecelli ettiği gibi tecelli eder ve onu ilm-i ledünnîye mazhar kılar.¹⁹

İbn Kasî, Allah'ın isimleri konusunda da, bunlardan her birinin bütün isimler yerine kullanılabileceğini söylemektedir. Şöyle demektedir: Allah, Rahman, Rahîm... isimlerinin tümünde müsemmâ (isimlendirilen varlık) aynı olduğu için, bunlardan her biri diğerleri yerine kullanılabilir. İsimlerin bir zahir, bir de bâtın yönünün olduğunu, Cenab-ı Hakk'ın isimlerinin bâtın yönü ile melekût âlemine, zahir yönü ile ise mülk âlemine hükmettiğini söylemektedir. Cebrail Allah'ın bâtın, Muhammed (a.s.) ise zahir isminden yaratılmışlardır. Bu nedenle Cebrail melekût âleminin, Hz. Muhammed ise mülk âleminin en faziletli varlıklarıdır.²⁰

İbn Kasî ilahî isim ve sıfatların dairelerini (varlık daireleri) felekler diye isimlendirmekte; hayat feleği, rahmet feleği, irade feleği şeklinde adlandırmalar yapmaktadır. Müellif buradan varlık konusuna geçmekte, varlıkları içiçe halkalar şeklinde tasavvur etmektedir. İbn Kasî'ye göre mevcudât altı halkadan oluşmaktadır. Bunlar: el-Felekü'l-hayat, el-Felekü'r-rahmet, el-Felekü'l-arşı'l-azîm, el-Felekü'l-arşı'l-mecîd, el-Felekü's-semâ ve el-Felekü'l-arz'dır.²¹

İbn Kasî ilahî ilimleri de ulûm-i ihbariyye ve ulûm-i keşfiyye (ledünniyye) olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Salikin azmettiği ve tarikat usûllerini yerine getirdiği takdirde birinci bilgi nevinden ikinci bilgi nevine geçebileceğini söylemektedir. Ona göre Allah'tan gelme açısından bu bilgiler arasında fark yoktur. Ancak, birincisi vasıta ile ikincisi ise doğrudan elde edilmektedir. İbn Kasî, Allah'tan doğrudan bilgi almayı peygamberlere münhasır da görmemektedir. Peygamber veya başkası, Allah'a giden yolun şartlarına uyan herkese bu kapıların açılacağını söylemektedir. Allah'a ve peygamberlerine inanan, ilim ve amel olarak ilahî hikmetleri isabetli bir şekilde elde eden velilerin de Allah'la konuşmak için "mukaddes vadî"ye çıkmaya ehil olacaklarını iddia etmektedir.²²

Müellif yer yer ayet ve hadisleri alıp onlardan kendine göre batnî mânalar çıkarmaktadır. Bu yaklaşımına örnek olarak arş, sâk, kadem, nûn, kalem gibi kelimelere verdiği mânalar gösterilebilir.²³ İbn Kasî'nin bu görüşleri kendisinden sonra gelen mutasavvıflar

19 bk. Ayasofya, vr. 20^a-30^a.

20 bk. Şehid Ali Paşa, vr. 65^b; Ayasofya, vr. 33^a, 58^a.

21 bk. Ayasofya, vr. 34^b-37^b.

22 bk. Ayasofya, vr. 25^a.

23 bk. Şehid Ali Paşa, vr. 45^a-46^b; Ayasofya, vr. 50^b.

üzerinde etkili olmuştur. Örneğin onun ilahî isimlerle ilgili görüşleri İbnü'l-Arabî tarafından geliştirilerek tecelli-i ilahî şeklinde ifade edilmektedir.²⁴

Endülü's'te tasavvuf 150-560 yılları arasında zühd, mücahede ve riyazetten oluşan nefis terbiyesine ilişkin bireysel bir metottan felsefî bir sistem haline geçiş dönemini yaşamıştır. İşte İbn Arif, İbn Berrecân ve İbn Kasî bu geçiş dönemini temsil eden ilk sûfiler arasında yer almaktadırlar. Aynı dönemde İbn Bacce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd gibi İslâm filozofları da bu yörede yaşamış, ancak İbn Tufeyl dışındakiler tasavvufa yer vermemişlerdir. Fıkıhta ise Malikîler hüküm sürmüştü, bunlar kelâmla belli ölçüde ilgilenmişlerse de tasavvufa cephe almışlardır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülvehhâb b. Mansûr, *A'lâmü'l-Magribi'l-'arabî*, Rabat 1403/1983, III, 257-264;
- Addas, Claude, "Andalusî Mysticism and the Rise of Ibn 'Arabî", *The Legacy of Muslim Spain* (ed. Salma Khadra Jayyusi), Leiden 1992, s. 908-933;
- _____, *Ibn 'Arabî, ou la quete du Soufre Rouge*, Paris 1989, s. 78;
- el-Affî, Ebü'l-Alâ, "Ebü'l-Kâsım b. Kasî ve kitâbühu Hal'u'n-na'leyn", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, XI, İskenderiyye 1957, s. 53-87;
- Altundağ, Şinâsi, "Murâbitlar", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, VIII, 584;
- Avvâd, Corcis, "Fihristü mü'ellefâti Muhyi'd-dîn İbn 'Arabî, -5-", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmi'l-'Arabî*, XXX (1955), s. 396;
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-'ârifn*, Ankara 1951, I, 84;
- _____, *İzâhu'l-meknûn*, Ankara 1972, I, 438;
- Brockelmann, *GAL Suppl.*, Leiden, E.J. Brill 1938, I, 776;
- Chalmeta, P., "Kasî, Banû", *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition), Leiden E.J. Brill 1978, IV, 712-713;
- Dendeş, İsmet Abdüllatif, *el-Endelüs fî nihâyeti'l-murâtbîn*, Beyrut 1408/1988, s. 47-75, 104-111, 116-117, 240, 356-362, 392, 435;
- Dreher, P. Joseph, "L'Imâmat d'Ibn Qasî a Mertola", *MIDEO*, XVIII (1988), s. 195-210;
- Faure, A., "İbn Kasî", *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition), Leiden E.J. Brill 1978, III, 816-817;

24 bk. İbnü'l-Arabî, III, 318, 423, 424.

- İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, Haydarabad 1911, I, 247;
- İbn Haldûn, *el-'İber ve divanü'l-mübtedi ve'l-haber*, Beyrut 1979, VI, 233-235;
_____, *Mukaddime*, Kahire 1981, II, 468-469;
- İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Kahire 1983, s. 499, 502;
- "İbn Kasî", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1972, V/2, s. 760;
- İbn Sâhibüssalât, *el-Mennü bi'l-imâme* (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Beyrut 1987, s. 22-27;
- İbn Zeyyât, *et-Teşevvüf ilâ ricâli't-tasavvuf* (nşr. Ahmed et-Tevfik), Rabat 1404/1984, s. 287;
- İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Kahire 1974.
- İbnü'l-Arif, *Miftâhü's-se'âde ve tahkîku tarîki's-se'âde* (nşr. İsmet Abdüllatîf Dendeş), Beyrut 1993, s. 207-209; a.e., "Nâşirin Mukaddimesi", s. 20, 34-35, 66;
- İnân, Muhammed Abdullah, *'Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Magrib ve'l-Endelüs*, Kahire 1383-1384/1964, I, 9, 307-312, 321, 323, 325, 330, 416, 466; II, 742;
- Kâtîp Çelebi, *Keşfüzzünûn*, Ankara 1941, I, 722;
- Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1957, II, 51;
- Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, Beyrut 1973, IV, 437;
- Lagardere, V., "La tarîqa et la revolte des murîdûn", *Revue de l'Occident Musulman et de la Mediterranee*, XXXV (1983), 157-170.
- Lâşey', Hüseyin, "İbn Kassî", *Dairetü'l-meârif-i bozorg-ı İslâmî*, Tahran 1990, IV, 480-482;
- Merçil, Erdoğan, "Ali b. Yûsuf b. Tâşfin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, II, 458.
- el-Merrakuşî, Abdülvâhid b. Ali, *el-Mu'cib fi telhîsi ahbâri'l-Magrib* (nşr. Muhammed Saîd el-Uryân), Kahire 1383/1963, s. 280-281;
- Nwyia, P., "Rasâ'il Ibn al-'Arîf ilâ ashâb thawrat al-murîdîn fi'l-Andalus", *Al-Abhâth (Beirut)*, XXVII (1979), s. 43-56;
- Özaydın, Abdülkerim, "Abdülmü'min el-Kûmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I, 274;
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Wiesbaden 1988, VII, 297-298;